

השגחת ה' על עולמו - התפיסה החסידית

(נתפרסם ב"בדד", 14 (2004), עמ' 5–21)

אחד מיסודות היהדות הוא ההכרה שהקב"ה משגיח על עולמו,¹ יסוד שניסח אותו הרמב"ם כך: "כי הוא יתעלה יודע מעשיהם של בני אדם ואינו מעלים עינו מהם, לא כדעת מי שאמר 'עזב ה' את הארץ' (יחזקאל ח, יב), אלא כמו שאמר 'גדול העצה ורב העלילה אשר עניך פקוחות על כל דרכי בני אדם' (ירמיה לב, יט), ואמר 'יורא ה' כי רבה רעת האדם בארץ' (בראשית ו, ה) ונאמר 'זעקת סדם ועמרה כי רבה' (בראשית יח, כ), זהו מורה על היסוד העשירי הזה" (הקדמה לפרק חלק, היסוד העשירי). לאחריו כתבו על כך אחרים כר' חסדאי קרשקש (ספר אור ה', המאמר השני בפנות התוריות) ור' יוסף אלבו: "הדרך הנכון שיראה לי בספירת העקרים שהם שרשים ויסודות לתורה הא-לוהית הוא, כי העקרים הכוללים וההכרחיים לדת הא-לוהית הם שלשה, והם מציאות השם, וההשגחה לשכר ולעונש, ותורה מן השמים. ואלו השלשה הם אבות לכל העקרים אשר לדתות הא-להיות" (ספר העיקרים, מאמר ראשון, פרק ד). מקובל להבחין בין השגחה כללית, השגחת ה' על העולם במסגרת הטבע ובאמצעות חוקי הטבע,² ובין השגחה פרטית, השגחה ישירה על כל אדם ואדם. במאמר זה נדון בתפיסת ההשגחה של אישים מרכזיים בזרם החסידי, שאצלם לא נראית החלוקה הנוכרת, אלא הכול נדון כהשגחה פרטית. נדון בשאלה עד היכן מתפשטת השגחת ה' ועל אילו נבראים, לפי תפיסתם, וננתח את מקורותיה ואת שורשה של תפיסה זו. כרקע להשקפה החסידית נפתח בהצגה קצרה של השקפות הרמב"ם, הרמב"ן וגם משל המקובלים.

הרקע: תפיסת ההשגחה של הרמב"ם ואחרים

תפיסת ההשגחה של הרמב"ם נדונה ונותחה במחקרים רבים,³ ונשטח את עיקריה בקצרה. לפי הרמב"ם (מו"נ, ח"ג, פ"ז), אין ההשגחה הפרטית חלה אלא רק על המין האנושי. ההשגחה היא מעין שפע רוחני היכול לחול רק על בעלי שכל:

* מאמר זה הוא עיבוד של הרצאה שנשאתי בכנס התשיעי לתורה ומדע, ירושלים תשס"ב.
¹ "השגחה" הוא מונח שטבע שמואל אבן-תבון בתרגומו למונח הערבי המקביל. באיגרתו לרמב"ם אנו מוצאים שהוא עדיין מתרגם: "שמירה". ראה Z. Diesendruck, "Samuel and Moses Ibn Tibbon on Providence", *HUCA*, xi (1936) pp. 341-366.
² ראה למשל יי ליבוביץ, אמונה היסטוריה וערכים, ירושלים תשמ"ב, עמ' 52.
³ ראה אצל יי דינסטאג, "השגחה במשנת הרמב"ם - רשימה ביבליוגרפית", דעת, 20, עמ' 17-28, תשמ"ח.

...ואולם ההשגחה האלהית לפי דעתי ולפי מה שאני רואה, היא נמשכת אחר השפע האלהי, והמין אשר נדבק בו השפע ההוא השכלי, עד ששב בעל שכל ונגלה לו כל מה שהוא גלוי לבעל שכל, הוא אשר התחברה אליו ההשגחה האלהית ושערה לו כל פעולותיו על צד הגמול והעונש... (מו"נ ח"ג, יז).

מאיליו יוצא שהשגחה זו אינה חלה על בעלי חיים, ואין לדעה כזו אחיזה במקורות:

הוא שאני לא מצאתי כלל בדברי ספר נביא, שיש לשם השגחה באיש מאישי בעלי חיים כ"א [=כי אם] בבני אדם לבד⁴.

כהמשך לאותה תפיסה סבור הרמב"ם שדרגת ההשגחה משתנה מאדם לאדם, בהתאמה לדבקותו באלוקים. וכך הוא כותב:

...ואחר שהוא כן יתחייב לפי מה שזכרתיו בפרק הקודם, כי אי זה איש מאישי בני אדם שהשיג מן השפע ההוא חלק יותר גדול כפי הכנת החמר שלו וכפי התלמדו, תהיה ההשגחה עליו יותר בהכרח, אם ההשגחה היא נמשכת אחר השכל כמו שזכרתי, ולא תהיה אם כן ההשגחה האלוקית בבני אדם כולם בשוה, אבל יהיה יתרון ההשגחה עליהם כיתרון שלמותם האנושי זה על זה, ולפי זה העיון יתחייב בהכרח שתהיה השגחתו בנביאים עצומה מאד ולפי מדרגותם בנבואה, ותהיה השגחתו בחסידים ובטובים כפי חסידותם וישרונם... ואמנם הסכלים הממרים, כפי מה שחסרו מן השפע ההוא היה ענינם נבזה וסודרו בסדר שאר אישי מיני בעלי חיים, נמשל כבהמות נדמו⁵ (שם, יח).

⁴ ובהמשך כתב: "אמנם ענין זה הגמול לבעל חיים שאינו מדבר, לא נשמע כלל באומתנו לפני, וגם חכמי התלמוד לא זכרוהו כלל, אבל קצת האחרונים מן הגאונים ז"ל כאשר שמעוהו מכת המעתזל"ה ישר בעיניהם והאמינוהו". ראה צ' בלומברג, "הקראים והמעתזלה על בעיות ההשגחה, הרע, הבחירה ושכר ועונש", תרביץ, מב, עמ' 364-378, המפרש שכוונתו לרב סעדיה גאון (שם, עמ' 368). השקפה זו נמצאת גם בדברי רבי יהודה הלוי בספר "הכוזרי" מאמר ג, אות יא (בתרגום ר' יהודה אבן תיבון): "ואם יבא שטן המחשבה להראות לו העול על הארנבת באשר היא מאכל לצבועים, והזבוב לעכביש, ישיב עליו השכל ויגער בו, לומר איך איחס העול אל חכם שנתברר לי צדקו ושאיננו צריך אל העול, ואילו היה צידת הצבועים לארנבת וצידת העכביש לזבוב במקרה, הייתי אומר בטענת המקרה, אך אני רואה החכם ההוא המנהיג הצדיק, הוא אשר שם כלי הציד לאריה מגבורה ויכולת ושיניים וצפרניים, ושם העכביש נוכר לתחבולה, ושם לו האריגה לבוש מבלי למידה, יארוג השבכים לזבוב, ושם לו כלים ראויים למלאכה הזאת, וזמן לו הזבוב למחיה ולמזון, כאשר זמן להרבה מדגי הים מזון דגים אחרים, האומר על זה, שיהיה אלא לחכמה שאינני משיגה, ואצדיק מי שנקרא הצור תמים פעלו". דעה כזו נזכרת בספר החינוך, מצוה קסח, אך היא נדחית, כנראה בעקבות השקפת הרמב"ם: "ויש מהן כתות יחשבו כי השגחת השם ברוך הוא על כל עניני העולם בין בעלי חיים או כל שאר דברים, כלומר שלא יתנועע דבר אחד קטן בעולם הזה רק בחפצו ברוך הוא ובגזרתו עד שיחשבו כי בנפול עלה אחד מן האילן הוא גזר עליו שיפול, ואי אפשר שיתאחר או יקדם זמן נפילתה אפילו רגע, וזה דעת רחוק הרבה מן השכל".

⁵ ראה אבן קרשקש, שם, אות ב (מורה נבוכים, עם שלשה פירושים הנודעים ומפורסמים, ד"צ ירושלים תשי"ד), שתמה על השקפת הרמב"ם שלפיה השגחת ה' על האדם תלויה רק בשכלו. הוא שואל האם למידות מוסריות, התנהגות מוסרית, יגיעה בתורה ושמירת המצוות אין כלל השפעה על מידת המושגחות של האדם?! אולם נראה

בפרק נא (שם) פיתח הרמב"ם תפיסה זו, ומשם עולה שההשגחה אינה תמידית באיכותה: עתים
 שהיא מתמעטת ויש שהיא נעלמת בכלל, למשל בזמן שאדם מושכל אינו מתעסק בשכלו אלא
 מפנה את מחשבתו לעיסוקיו החומריים:

והנה נגלה אלי עיון נפלא מאד יסורו בו ספקות ויתגלו בו סודות אלהיות, והוא שאנחנו
 כבר בארנו בפרקי ההשגחה, כי כפי שיעור שכל כל בעל שכל תהיה ההשגחה בו, והאיש
 השלם בהשגתו אשר לא יסור שכלו מהשם תמיד, תהיה ההשגחה בו תמיד, והאיש
 שלם ההשגה אשר תפנה מחשבתו מהשם קצת עתים, תהיה ההשגחה בו בעת חשבו
 בהשם לבד, ותסור ההשגחה ממנו בעת עסקו, ולא תסור ממנו אז כסורה ממי שלא
 ישכיל כלל, אבל תמעט ההשגחה ההיא, אחר שאין לאיש ההוא השלם בהשגתו בעת
 עסקו שכל בפעל... ומפני זה יראה לי כי כל מי שתמצאהו רעה מרעות העולם מן
 הנביאים או מן החסידים השלמים, לא מצאהו הרע ההוא רק בעת השכחה ההיא, ולפי
 ארך השכחה ההיא או פחיתות הענין אשר התעסק בו, יהיה עוצם הרעה⁶. ואחר שהענין

שדעת הרמב"ם היא שהמידות המוסריות, ההתנהגות המוסרית, שמירת המצוות והיגיעה בתורה - הן הדרך להגיע
 לדרגת האדם השלם, ובלעדיהן אין אדם יכול להגיע לדרגה זו. ראה שם, ח"א, לד; ח"ג, כז, נד.
⁶ תפיסה זו טעונה בירור. ראשון המתלבטים בהבנת שיטתו של הרמב"ם הוא מתרגם ה"מורה נבוכים" רבי שמואל
 אבן תיבון, באיגרתו לרמב"ם (נוסח האיגרת מובא אצל Diesendruck [ראה לעיל הערה 1], עמ'), והוא כותב: "רק
 שאלה אחת בלבי כאש בוערת עצורה בעצמותי עוררה לי פרק אחד מן הפרקים האחרונים מן החלק השלישי
 הבאים באחרונה": כיצד אפשר להבין מציאות שבה האדם השלם אינו מקבל "מין ממיני הרעות" - האם כפשוטו,
 שהאדם השלם יזכה לנסים, או שהאדם השלם יוכל להימלט מהרעות שיבואו אליו בזכות שכלו, או שאמנם
 יגיעוהו הרעות, אך בגלל היותו שלם ודבק בהי' "לא יחוש לשום רע... אך ישמח בהם ויוסף אהבה בשם כמו שאמרו
 ז"ל ושמחים ביסורים". את ההבנה הראשונה דוחה רבי שמואל אבן תיבון משום שראיית הצלת השלם כנס
 סותרת את שיטת הרמב"ם בעניין נס וטבע (על שיטת הרמב"ם בעניין נס וטבע ראה מורה נבוכים, ח"ב, כט;
 פירוש למסכת אבות, שמונה פרקים, פ"ח; ופירוש למסכת אבות ה, ב. לדעת הרמב"ם, הנס כבר נקבע בטבע וקשה
 לומר שהקב"ה התנה עם הטבע שלא יפגע באדם השלם: "שכמו שהתנה עם הים שיקרע לבני ישראל התנה עם כל
 הנהרות שלא ישטפו כל משיג שלם בעת צרפו ובררו מחשבתו", ועוד: "או יהיה סותר לאין כל חדש תחת השמש
 ולעולם כמנהגו נוהג"). את ההבנה השנייה לעיל הוא דוחה בנימוק שאין זה מתקבל על הדעת שיהיה באפשרות
 האדם, הגם שהוא שלם, להימלט מכל פגעי הטבע: "הוא דרך רחוק להיות ולחשוב בו, כל שכן שיאות למציאות,
 ר"ל איך יהיה משיג עד ענין שיהיה אפשר לו להישמר מכל רע". את ההבנה השלישית הוא דוחה משום שמדברי
 הרמב"ם והפוסקים שהוא מביא כדי לאשש את שיטתו, משמע שהשלם יינצל גם מנזק ממשי, וקשה לו לקבל את
 ההבחנה בין הרע הפיזי (שישיגהו) ובין הרע הנפשי (שלא ייגע בו בגלל מעלתו ודבקותו): "יהיה רחוק מאוד
 להסכים לנפש הדבר, ולאותם הפוסקים אשר סמך בהם". בעיה אחרת שהעלה שמואל אבן-תיבון היא ההבדל בין
 תפיסת השלם בחלק ג, פרק נא, לבין תפיסתו את השלם שם שם, כג. כאשר הסביר הרמב"ם בפרק כג את האפילוג
 בספר איוב, הוא טען שאיוב הגיע למעלת השלמות כאשר השיג שהרעות אינן מפריעות לו כלל, באמרו "על כן
 אמאס וניחמתי על עפר ואפר" (איוב מב, ה), וכתב ש"כונת הדברים כפי הענין על כן אמאס כל אשר הייתי מתאוה
 ונחמתי על היותי בתוך עפר ואפר", ושאיוב הגיע להכרה שצרותיו אינן צרות, אף כי באופן ממשי הן עדיין היו
 תקפות. לעומת זאת, בפרק נא מוצג השלם כמי שבשעת השלמות אינו יכול להיפגע כלל. בנו של שמואל אבן-תיבון,
 משה, ברשימותיו (שם, עמ' 363-365) תמה על הקשיים שהיו לאביו בהבנת דברי הרמב"ם בפרק נא. לדעתו, האדם
 השלם, בזכות היותו דבק ושלם, מוזהר מפני הרעה שיכולה להתרגש עליו וניצל ממנה: "כי בהיות לב האדם עם
 השם מי שהגיע אל המעלה ההיא, יגלו אליו חדושי הזמן וכל מקריו ויברח מהם". תפיסה זו נדחית על ידי הנרבוני,
 ממפרשי הרמב"ם (החכם ר' משה הנרבוני, באור לספר מורה נבוכים, נדפס בספר שלשה קדמוני מפרשי המורה,

כן כבר סר הספק הגדול אשר הביא הפילוסופים, לשלול השגחת השם מכל איש ואיש מבני אדם, ולהשוות ביניהם ובין אישי מיני שאר בעלי חיים, והיתה ראיתם על זה מצוא החסידים והטובים רעות גדולות, והתבאר הסוד בזה (שם).

תפיסה זו באה לידי ביטוי גם בפרק נב (שם), שבו הדגיש הרמב"ם את תלותה של ההשגחה ברמתו של האדם, בעמדו על המתאם שבין השגת האדם את ה' ובין השגחת ה' על האדם: וידע שהמלך הגדול המחופף עליו והדבק עמו תמיד הוא גדול מכל מלך... והמלך ההוא הדבק המחופף הוא השכל השופע עלינו, שהוא הדבוק אשר בינינו ובין הש"י, **וכמו שאנחנו השגנוהו באור ההוא אשר השפיע עלינו**, כאמרו באורך נראה אור, **כן באור ההוא בעצמו הוא משקיף עלינו** [ההדגשות שלי – י"ח, וכן בכל מקום להלן], ובעבורו הוא תמיד עמנו משקיף ורואה" (שם, שם, נב).

תפיסה זו מקובלת גם על הרמב"ן בפירושו לבראשית יח, יט⁷, ובפירושו לאיוב לו, ז. בפירושו לאיוב כתב הרמב"ן:

הביא לדפוס י' גולדנטאל, וינא תרי"ג 1852, ד"צ ירושלים תשכ"א), בפירושו לפרק נא. הנרבוני כותב שלפי הרמב"ם השגחה פירושה מימוש של "כי תעבור במים - אתך אני, ובנהרות - לא ישטפוך... אילו יקרה שתעבור במלחמת חרב פושטת ואתה על דרכך עד שייהרגו אלף הרוגים משמאלך ועשרת אלפים מימינך לא יגע בך רע בשום פנים". משמע שאף שהלה נמצא בתוך מצב של סכנה הוא לא נפגע, ואין הכוונה רק להצלה באמצעות אזהרה מראש. כמו הנרבוני גם הרמב"ן בפירושו לאיוב (לו, ז), נוקט בשיטת הרמב"ם בעניין ההשגחה: "...עד כי החסיד הגמור הדבק באלהיו תמיד ולא יפרד... יהיה נשמר תמיד בכל מקרי הזמן אפילו ההיום בטבע וישתמר מהם בנס יעשה לו תמיד, כאילו יחשב מכת העליונים אינם מבני ההויה וההפסד למקרי העתים...". כלומר, לדעתו האדם הדבק באלוקים נעשים לו נסים, ואין פגעי הזמן והטבע יכולים לו. איגרת זו של שמואל אבן-תיבון נשארה ללא מענה, ולדעת החוקרים הגיעה לתעודתה לאחר פטירת הרמב"ם. וראה י"י גוטמן, הפילוסופיה של היהדות, ירושלים תשכ"ג, עמ' 159, הערה 453, שאינו רואה בפרק נא התפתחות של פרק יז, אלא סתירה לו. הוא נסמך על דיונדרוק, ומוסיף שבפרק נא באים ביטויים הנוטים לצד ההפוך מן הדברים של פרק יז. לדעתו סתירה זו נכנסת למסגרת ה"סתירה השביעית", ושלבך כבר רמז משה אבן-תיבון באיגרתו. וראה עוד י' ליבוביץ, אמונה היסטוריה וערכים (לעיל הערה 2), עמ' 54-55, שראה בשני המקומות גישה אחדותית: "רבים לא ירדו לעומק כוונתו של הרמב"ם בדבריו אלו... הרמב"ם לא נתכוון לומר שהזוכה להשגחה פרטית... מופקע משלטון הגורמים המבטאים את ההשגחה הכללית, שהם כל מקרי הטבע והזמן ופגעייהם, אין השגת ה' והדבקות בו אמצעים להשגת ה"טוב" אלא הם הטוב בעצמו, שלעומתו כל הרע ההכרחי שבמצאות אינו נחשב לכלום וכאילו איננו...", אולם לא התייחס לשאלות שהציגו מפרשיו של הרמב"ם.

⁷ וכך כתב: "...ירמוז כי ידיעת השם שהוא השגחתו בעולם השפל היא לשמור הכללים וגם בני האדם מונחים בו למקרים עד בא עת פקודתם, אבל בחסידי יושם אליו לבו לדעת אותו בפרט, להיות שמירתו דבקה בו תמיד, לא תפרד הידיעה והזכירה ממנו כלל... כדכתיב הנה עין ה' אל יראיו". וראה רבינו בחיי, ביאור על התורה (מהד' ח"ד שעוועל, ירושלים תשל"ו, א, בראשית יח, יט) שהבין את הרמב"ן (הנ"ל) בדרך שונה במקצת והמבין בדעתו בשני סוגים של השגחה: ידיעת ה', שאינה קשורה לרמת המושגחים, והשגחה שהיא במהותה הגנה, והיא תלויה בדרגת המושגח: "... וההשגחה הפרטית שבמין האדם נחלקה לשני חלקים, ההשגחה בו לידע כל פרטי מעשיו ומחשבותיו, והשגחה בו להגין עליו ולהצילו מן המקרים... ההשגחה בו להצילו מן המקרים אין זה בכל אדם, ואפילו בישראל, כי אם בצדיקים שבהם שהקב"ה מציל את הצדיקים מן המקרים ששאר בני אדם נמסרים

כי אנשי התורה והאמונה יאמינו בהשגחה כי האל ישגיח וישמור אנשי מין האדם... ולא בא בתורה או בנבואה שיהיה האל משגיח ושומר אישי שאר הבריות שאינן מדברות, רק שומר את הכללים בכלל השמים וצבאם... והטעם הזה ידוע וברור כי האדם מפני שהוא מכיר את אלהיו ישגיח וישמור את הצדיקים, כי כאשר לבם ועיניהם תמיד עמו, כן עיני ה' עליהם...".

ובהמשך הוא נקט כדברי הרמב"ם במורה נבוכים, פרק נא:

עד כי החסיד הגמור הדבק באלהיו תמיד לא יפרד... יהיה נשמר תמיד בכל מקרי הזמן אפילו ההוים בטבע וישתמר מהם בנס יעשה לו תמיד...

השקפה זו מקובלת גם על חלק מהמקובלים בימי הביניים ובעת החדשה, כגון רבי משה קורדובירו⁸ ורבנו יוסף אירגס.⁹

לדעתו של רבי משה קורדובירו יש הבדל מהותי בין השגחת ה' ביחס לאדם ובין ההשגחה לחי הצומח והדומם. בעוד ההשגחה ביחס לאדם היא השגחה פרטית, הרי שההשגחה על השאר היא השגחה על המין. אמנם לעתים גם בעלי חיים נדונים באופן פרטי, אך גורלם קשור להשגחה על האדם:

אמנם לא תהיה השגחה פרטית על שור מן השוורים או על שם מן הצאן אלא על כל המין כולו יחד יהיה ההשגחה... אמנם אם תהיה מצד האדם ימצא ההשגחה על כדו אם תשבר ועל קערתו אם תפקע ועל כל פרטי ממונו אם יתייסר ואם לא יתייסר... אמנם אם יצא עורב מקינו אם ימות אם יחזור לקינו או אם ירמסהו גמל זה אינו השגחה פרטית אם לא יהיה לצורך מין האדם... ואם ימצא רחל מן הרחלי בשדה מן השדות לאחד מן החסידים יעשה אליו השגחה פרטית ותנצל הרחל ההיא מין המיתה

בידם...". עוד נעיר, שלא כמו שכתב ר' יהונתן אייבשיץ (יערות דבש, ד"צ ירושלים תשל"ב, ח"ב, דרוש ו, עמ' קיא, ע"ב), שהרמב"ן חולק כעל הרמב"ם בקשר להשגחה על החי, הרי מדברי הרמב"ן הנ"ל מפורש שדעתו היא כדעת הרמב"ם, וכך כתב: "ולא בא בתורה או בנבואה שיהיה האל משגיח ושומר אישי שאר הבריות שאינן מדברות, רק שומר את הכללים בכלל השמים וצבאם" (שם). וכן תמוהים דברי ליבוביץ (לעיל ההערה הקודמת), עמ' 53, הערה 2: "היפוכה של תורת ההשגחה של הרמב"ם היא תורת ההשגחה של הרמב"ן המעמיד כיסוד התורה כולה... שנאמין בכל דברינו ומקרינו שכולם ניסים". כפי שראינו, מדברי הרמב"ן נראה שלמרות תפיסתו העקרונית שהטבע מבוסס על הנס הרי שבנושא ההשגחה הוא דגל בשיטת הרמב"ם.

⁸ נולד בשנת רפ"ב, 1522 מקום הולדתו אינו ידוע, נפטר בצפת שנת ש"ל, 1570. היה תלמידו של ר' יוסף קארו בחלכה, ותלמיד ר' שלמה אלקבץ (שהיה גיסו) בקבלה.

⁹ חי באיטליה, 1685-1730.

הכוללת כל שאר המין כגון הזאבים וכיוצא והכל הוא לסיבת האדם לא מצד הרחלי
עצמם...” (שיעור קומה,¹⁰ נז, ע”א).

הוא מדגיש שאדם נמדד לפי מעשיו, אם כי יש שאדם שהוא נענש במסגרת של גזרה שנגזרה על הכלל (אלא אם כן הוא צדיק גמור) וכן יש שהחייב ניצל בזכות קרבתו לצדיק:
 הג’ היא השגחה הכוללת תבטל הפרטית לבני אדם שאינם מיוחדים באנשי מעשה וזו היא מכת מדינה הנאמר בגמרא שהרוב ידיח המעט וכשניתן רשות למשחית לחבל אינו מבחין בין צדיק לרשע וזה דוקא בצדיק שאינו גמור אבל המיוחד במעשיו יתיחד השגחתו וינצל בין כמה וכמה ויהיה הענין הזה צודק בספינה שבאו בה כמה בני אדם ורובם נתחייבו הם ונכסיהם לטבוע והיה שם צדיק א’ בא’ מג’ בחי’, או צדיק שאין בו כדאי להציל עצמו ואילו לא היה שם לא היה נטבע ואגב רובא נתפס, הב’ הצדיק שהי כדאי להציל עצמו וזה יש בו כמה בחי’ או ינצל הוא וממונו או הוא ולא ממונו או ינצל הוא בלא צער או ינצל הוא בצער... הג’ הצדיק שיש כל בו להנצל הוא וממונו ושינצלו ג”כ כולם בזכותו כאומרו ימלט אי נקי והעולם עומד על צדיק א’ שנאמר וצדיק יסוד עולם (משלי י, כה) והספינה בים היא כמו העיר ביבשה... (שם נז, ע”ג).

בספר אילמה רבתי הוא מסביר שעל החי, הצומח והדומם לא יכולה להיות השגחה פרטית משום שהנהגתם נמסרה למלאכים שתפקידם מוגבל לדאגת הקיום של אלה, ואין בכוחם לדעת את הפרטים:

ע”כ פי’ ההנהגה כוללת ב”א וב”ח וצמחי האדמ’ וכל הנמצאים יחד להעמידם ולחיותם והיא הנהגה כוללת המינים עת לדת יעלי סלע חולל אילות לבני עורב אשר יקראו... בלי תלייה פרטית אל מעשה ב”א פרטיי’ אלא ההנהגה כוללת כל המינים יחד מזונם ופרנסתם ע”י האמצעי הפרטי’ למיניהם הם מלאכים שרים מופקדים על כל מין ומין... וכל זה הוא אל המין ובכלל תלוי שהשר ההוא ישגיח במין וירצה בקיומו ויתן חכמה ומדע טבעי לבריה ההיא להכין צרכי קיום מינה לבנות לה בית להשמר מן המקרים הרעים הממעטי’ המין... להכנת ביתם לגדל בניהם ולאצור מזונם... וכל כיוצא הם ענינים מושגחי’ מהשר ההוא הנותן בברי’ ההיא כוללת כל המין כדי קיומו ושמירת המין... **אמנם בפרטי אדם יחיה השור הזה אדם ימות אדם תנצל נמלה זו אדם**

¹⁰ מהד’ ירושלים תשכ”ו.

תדרס אם יצוד האדם צפור זה אם ינצל וכיוצא אין כח לשר העליון ולא יושגח

מלמעלה על פרטי הענינים האלו... (שם, 11 פרק כח, דף' מז, ע"ב-ע"ג).

אותה דעה משתקפת גם מדברי רבי יוסף אירגס, המדגיש שדבריו לקוחים מספרי הקבלה ומספר אלימה לרבי משה קורדובירו. לדעתו, החי, הצומח והדומם מושגחים על ידי שרים עליונים המופקדים עליהם, אך השגחה זו היא על המין כולו ואינה פרטית, ותלויה במושגחותו של האדם (שומר אמונים,¹² ויכוח שני, פא).

רעיון ההשגחה במחשבה החסידית

על רקע כל אלה באה תפיסה אחרת, הבאה לידי ביטוי בולט במחשבה החסידית אך היונקת את מקורותיה משיטות שונות אצל ראשונים אחדים ואצל מקובלים אחדים. עיקרה של תפיסה זו הוא: השגחה פרטית מתפשטת על כל היקום, לא רק על המין האנושי, אלא גם על החי, הצומח והדומם, וכל פעולה הנעשית בקוסמוס היא תוצאה של השגחה זו. לתפיסה זו ביטויים שונים בכתבי אחדים מהאדמו"רים בדורות הראשונים של התנועה החסידית, כמו אצל הרב פינחס שפירא מקורץ,¹³ מנחם מענדיל מויטבסק,¹⁴ הרב דוב בער, האדמו"ר האמצעי,¹⁵ ועוד. בדורות מאוחרים יותר נוספו פרשנויות שונות ברעיון זה שנציגם בהמשך. להלן נביא מובאות אחדות מכתבי האדמו"רים הראשונים.

וכך מובא בספר "פאר לישרים",¹⁶ אות לת, בשם הרב פינחס מקוריץ:

שאדם צריך להאמין שאפילו קש המונח בארץ, הוא בגזרת השי"ת שגזר להיות מונח

שם, עם קצותיו לכאן ולכאן.¹⁷

¹¹ אילמה רבתי, מהד' לבוב 1881.

¹² לעמבערג תרי"ט, ד"צ ירושלים תשכ"ה.

¹³ תפ"ח (1728) - תקנ"א (1791), תלמיד חבר לבעש"ט.

¹⁴ ת"צ (1730) - תקמ"ח (1788), תלמיד המגיד ממזריטש.

¹⁵ האדמו"ר האמצעי של חסידות חב"ד, תקל"ד (1773) - תקפ"ח (1827), בליובריץ, רוסיה הלבנה..

¹⁶ י"ד הלוי רויזינשטיין (המלבה"ד), ירושלים תרפ"א.

¹⁷ ראה גם אצל הרב יוסף יצחק שניאורסון (תר"מ [1880] - תשי"י [1950], בניו יורק), לקוטי דיבורים, ישראל תשמ"ט, ליקוט ג, עמ' 111-112, בשם הבעש"ט: "ידוע היטב לכל אחד ענין ההשגחה הפרטית כפי שהבעש"ט מסביר, שגם על קש ועלה ושלכת המתגלגל בחוצות, קיים דין ומשפט, כמה פעמים עליו להתגלגל, והכן ובאיזה מקומות עליו להימצא, הבעש"ט אומר שהקב"ה מסבב סיבות מסיבות שונות, כדי לקיים השגחה פרטית על נברא ויצור פעוט, שכדי שעלה המתגלגל באיזה חצר אחורית מלפני שנה, או קש שלפני כמה שנים כיסו בו את הגג בעיירה נידחת, יועברו ממקום למקום, פורצת בעצם יום חם שטוף שמש, רוח סערה ההופכת שמים וארץ, ואז מתבצעת ההשגחה הפרטית בעלה השלכת ובפיסת הקש...".

דברים דומים הם דברי הרב מנחם מענדיל מוויטבסק:

והנה באמת רחוק מרשעים ויפג לבם להאמין השגחה פרטית כזו שאין אדם נוקף אצבעו ואין שום עשב יבש ונעקר ואין שום אבן נזרק כי אם בזמן ומקום הראוי לו כמאמי' אל מקום אשר יפול העץ שם יהוא [=קהלת פרק יא, ג "אם ימלאו העבים גשם על הארץ יריקו ואם יפול עץ בדרום ואם בצפון מקום שיפול העץ שם יהוא"] ואין שום תנועה גדולה וקטנה, מן הצמצום הראשון עד שפל המדרגות שבארץ ותחת לארץ, הכל מאתו ית' כפי חכמתו בשמו ולכבודו לגלות א-להותו וחכמתו ומדתו ית' חנון ורחום (פרי הארץ,¹⁸ פרשת בא, עמי יג).

וברוח זו התבטא גם הרב דוב בער:

אמנם באמת השגחת אלקי' על כל הברואים וגם על הצומח ודומם, שהרי נותן לחם לכ"ב בחסדו זן ומפרנס מקרני כו' למצוא להם טרף מזונם וגם על ההרים... (דרך חיים,¹⁹ שער התשובה, פ"ט).

בספרי החסידות המאוחרים יותר מובאים המקורות לשיטה זו. אצל ר' מנחם מנדל שניאורסון,²⁰ ספר הליקוטים - דא"ח "צמח צדק"²¹ (אות ה"א, עמי שכח), ואצל רבי צדוק הכהן,²² ספר הזכרונות²³ (ג), הובאו דברי המדרש בבראשית רבה²⁴ (על פי מהדי אלבק, ירושלים תשכ"ה):²⁵

ר' שמעון בן יוחאי עשה טמון במערה י"ג שנים הוא ובנו אוכלים חרובים שלגירודא [גרועים, שהיו גדלים במקום יבש] עד שהעלה גופן חלודה, בסופה נפק ויתייב ליה על פומה דמערתא [=בסוף יצא וישה על פתח המערה], חמה חד צייד קאי צייד ציפרין [=ראה צייד אחד שצד ציפורים] וכד הוה שמע בְּרַת קלא אמרה מן שמיא "דימוס" [=וכאשר שמע בת קול אומרת מהשמים: "שילוח לחפשי"] הוות פְּשָׁגָה [=הייתה (הציפור) בורחת], "סְפָקוּלָה" [=עונש מוות"] - הוות מִיַּתְצָדָה [=הייתה ניצודת].

¹⁸ זיטאמיר תרכ"ז, ד"צ ירושלים תש"ל.

¹⁹ מהדי ברוקלין נ"י תשט"ו.

²⁰ תק"נ (1790) - תרכ"ו (1866), בליובוץ, רוסיה הלבנה.

²¹ ברוקלין נ"י תשמ"ב.

²² תקפ"ג (1823) - תר"ס (1900), בלובלין, פולניה.

²³ ד"צ בני-ברק תשכ"ז.

²⁴ וראה מדרש זה קודם לכן אצל ר' יונתן אייבשיץ, יערות דבש, ח"ב, דרוש ו, עמי קלט-קמ.

אמר: "ציפור מבלעדי שמיא לא מתצדא חד כמן וכמן נפש דבר נש...]= אמר: (אם) ציפור מבלעדי גזרת שמים לא ניצודת, על אחת כמה וכמה בן אדם (לא ניזוק מבלי גזרת שמים)] (שם, עט, ו; מהד' אלבק, עמ' 941-942).²⁶

מהמדרש מוכח שקיימת השגחה אלוקית-פרטית גם על בעלי החיים, שהרי לפי המסופר יצאה בת קול וגזרה על הציפורים אם ייצודו אם לאו.²⁷

ועוד, התנהגותו של רשב"י לאור המדרש משקפת גם היא עמדה חסידית באשר לתפיסת הביטחון. כידוע, במקורות תלמודיים מוצגת התפיסה ש"אין סומכין על הנס", ואף אדם שנשלח על ידי הקב"ה אל יסמוך על הנס אלא צריך הוא להיערך על פי הטבע.²⁸ והנה, לפי התפיסה החסידית, קיימת דרגה של ביטחון הקשורה לדבקות האדם בה; דבקות זו, הנה אקט של התקשרות אמיצה באמת הנעלמת, חיבורו של ה"יש" ב"אין" והשבתו אל חיקו. כפי שהגדירה ר' יעקב יוסף בן יהודה, המגיד מאוסטרהא:²⁹

"אני שכבתי ואישנה, הקיצותי כי ה' יסמכני" (תהלים ג, ו) כשאני מסיח דעת אני נגאל מן הצרה... וזו 'הקיצותי' והטעם שהגאולה באה בהיסח הדעת, דכשאדם בדעתו אזי מחשב פעולות להנצל מן הצרה, ואין לו בטחון גמור על הש"י, לכך אין לו עזר מן הש"י, שהש"י אומר: כיון שאתה רוצה להציל עצמך בפעולות, אין אני רוצה לעזור לך, ואראה איך אתה תוכל לעזור לך בעצמך, אבל כשאדם מסיח דעת מן הצרה ואומר מה לי לעשות פעולות, הש"י יעשה מה שרוצה, אז עוזר לו הקב"ה 'כי ה' יסמכני' (רב ייבי,³⁰ כט, ע"ב).

כלומר, באמונתו זו ובביטחון הכרוך בה נגאל האדם מכל מצוקות ה"יש" ושוב אינו מתייסר בייסוריו, עד שהוא מתעלם לגמרי מן הסכנה הפיזית. הווה אומר שכל עוד עומד "האדם בדעתו" ולא בהיסח הדעת מעצמו, ממכאוביו ומצעריו, כל עוד שרוי הוא בגבולות ידיעתו את

²⁵ וראה באפרט שם הנוסחאות השונות בכתבי היד.

²⁶ מדרש זה מופיע בשינויים בירושלמי, שביעית פ"ט ה"א. נעיר שלפי המסופר בבבלי, שבת לג, ע"ב, יציאתו של רשב"י מן המערה הייתה בתיווכו של אליהו שבא לבשר שבטלה הגזרה, ולא מופיע כלל הסיפור שבמדרש.

²⁷ נעיר, שגם לדעה שאין השגחה מיוחדת על בעלי חיים, הרי שלעתים נגזר גורלם כתוצאה מההשגחה על האדם, וייתכן שההשגחה הנאמרת במדרש זה אינה בגדר השגחה ישירה על בעלי החיים אלא על האדם - השגחה על הצייד האם יצליח במשימתו אם לאו. על כך ראה ר' דוד לוריא, חדושי הרד"ל, בתוך: מדרש רבה עם כל המפרשים, ירושלים תשס"א שם, עט, ו: "אך אולי מפני שצידה זו הוא עניין האדם והרווחת הציד בה תלויה".

²⁸ ראה פסחים ח, ע"ב.

²⁹ תצ"ח (1738) - תקנ"א (1790), תלמיד המגיד ממזריטש.

³⁰ דפוס ראשון תקנ"ב, ד"צ ירושלים תשמ"ט.

עצמו, במסגרת חוקיות החיים שבעולם הזה, הצרכים והערכים המדומים, הרי הוא שם מבטחו בעצמו ומחשב דרכו ופעולותיו, לאורם של הצרכים, הנסיבות והרצונות, להינצל מן הצרה, אולם בוותרו על כל עמדה אוטונומית, בהשליכו את יהבו על הקב"ה ומסרו את עצמו בידיו בהתמסרות גמורה, עליו להניח ל"כוח הפועל" - כוח התגלותה הדינאמית של האלוקות - להיגלות גם בקרב "הנפעל", בו עצמו.³¹

משנת החסידות מציגה את רשב"י הלומד מבת הקול שגם במצב סכנה יש השגחה, ושהאדם על ידי הסחת דעתו מן הצרה ועל ידי דבקותו בה', יכול לגרום להצלתו. נאמר אפוא שלפי פרשנותם, ראה רשב"י את הציפור שהייתה במצב של סכנה, ולא הייתה מודעת לכך אלא חיה כפי טבעה, וניצלה על ידי ההשגחה, ולמד שכך גם לגבי האדם: אמנם ברגיל אל לו לסמוך על הנס במקום סכנה, אולם על ידי דבקות והתקשרות ה"יש" ב"אין" והסחת הדעת והתעלמות מוחלטת מן המציאות, מגיע הוא לדרגה של ביטחון בישועתו.³²

ראיה אחרת מהמקורות לביסוס ההשגחה החסידי מביא רבי מנחם מנדל שניאורסון, ספר הליקוטים - דא"ח "צמח צדק", בשם אביו זקנו, ר' שניאור זלמן מליאדי, בעל התניא - מדברי ר' יוחנן בבבלי חולין סג, ע"א: "אמר רב יהודה שלך - זה השולה דגים מן הים, ר' יוחנן, כי הוה חזי שלך אמר: 'משפטיך תהום רבה' (תהלים לו, ז), כי הוה חזי נמלה אמר: 'צדקתך כהררי אל' (תהלים שם, שם). וכתב הצמח צדק: "ומכאן הביא אאזמו"ר נ"ע תשובה לדברי האומרים שהשגחה פרטית אינו רק במין האדם, שהרי אף פרטי הדגים מושגחים... (שם, אות ה"א, עמ' שכח). כלומר, מהעובדה שהקב"ה מזמן את השלך [=עורב המים] כדי להמית דגים שנגזר עליהם למות, עולה שחלה עליהם השגחה פרטית.

אמנם, ניתן לפרש שהקב"ה כבר הטביע בטבע שמזונותיו של השלך יהיו מיני דגים, והפסוק "משפטיך תהום רבה" בא ללמד על טרחתו של השלך בהשגת מזונו ותו לא (וכך אמנם מסתבר לפי רש"י, לישנא אחרונא, שם: "לנמלה הוא אומר צדקתך כהררי אל שמזונותיה מזומנים לה בלא טורח, ועם מי שאתה נשפט אתה דנו עד תהום רבה כגון שלך שטורח לבקש שם מזונותיו", וכן על פי פירוש רבנו גרשום שם: "כי הוי חזי נמלה אמר 'צדקתך כהררי אל' כלומר שנושא משאוי עליו גדול ממנו, כי הוה חזי שלך, אמר 'משפטיך תהום רבה' כלומר

³¹ כך מבאר יי יעקובסון, תורתה של החסידות, תל-אביב תשמ"ו - 1985, פרק ז, עמ' 67-68. וראה עוד שם, עמ' 72-71. על פן נוסף בדבקות האדם בה' מאיר ר' אלכסנדר הכהן מפלוצק, בספרו "יקר מפז" (ווארשא תרצ"ב), בעשותו הבחנה בין שני סוגי ישועות: בין ישועה טבעית, הכרוכה בסילוק הצרה ובביטול גורמיה, ובין ישועה על טבעית, החלה "מצד הדבקות", ושמי שזוכה לה ומתעלה למדרגתה, אינו נחלץ מן המצוקה או הרעה שהוא נתון בה; כפי שהסביר יעקובסון (שם), אין לישועה העל טבעית שום משמעות במישור של הנסיבות הקונקריות; מהותה היא בכך שאדם זוכה לה בכוח דבקותו המופלגת גם בעודו בגיא צלמות, כשהרעה עודנה קיימת בכל חומרתה ובכל גודל סכנתה ואימתה - ראה יקר מפז, פרשת אחרי, עמ' נו-נט.

³² השווה רעיון זה אצל ר' חיים מוואלאזין, נפש החיים, שער ג, יב.

שמביא מזונותיו מתהום רבה"), אך על פי הפשט נראה שראיה זו כקודמתה מאששות את רעיון ההשגחה הפרטית על בעלי חיים. עם זאת, אין לנו מהן ראיה על השגחה פרטית על הצומח והדומם.

נראה לנו לקשור תפיסה זו על כל היקפה לאחד העקרונות שהתחדשו במחשבה של

אבות התנועה החסידית, והוא העיקרון של הנוכחות האלוקית האימננטית בבריאה.³³ לפי השקפה זו, האלוקות שרויה בכל נמצא, והיא יסוד קיומו: "מלוא כל הארץ כבודו",³⁴ ולית אתר פנוי מיניה,³⁵ וכ"מ [וכל מקום] שהוא האדם ימצא שם דביקות הבורא ית'... " (ר' דב בער ממזריטש, מגיד דבריו ליעקב,³⁶ עמ' 240), כפי שניסחה אליאור: "עמדה זו מניחה את נוכחות האל-השווה בכל נמצא, ומדגישה את המציאות המתמדת של החיות האלוקית הנעלמת בכל ממדיה של ההוויה הנגלית. הנחה זו במיצויה הקיצוני חותרת לטענה האקוסמיסטית המבטלת את קיומו הנפרד של העולם הנגלה, הופכת אותו לחסר משמעות ואומרת שלאמיתו של דבר הכול אלוהות" (חירות על הלוחות,³⁷ פ"ו, עמ' 101). בעלי השקפה זו מבחינים במשמעות הכפולה של ההוויה: "כל דבר מגלם בעת ובעונה אחת דבר והיפוכו, ומעבר לכל חזות נגלית של המציאות הטבעית נסתרת מהותה הפנימית האמיתית האינסופית... התפשטות והגבלה, חיות והתלבשות, אפיסה והתממשות, העלם וגילוי, אחדות וריבוי, יש ואין, שפיעה וצמצום, מהות וגילוי" (שם, פ"ח, עמ' 141). "המבוקש החסידי בעבודת ה' הוא להכחיש את קיומה של הוויה נפרדת מאלוהות, להפוך את היש לאין ולהיכלל באינסוף" (שם, עמ' 145). וכך כתב זאת ר' שניאור זלמן מליאדי: "כי זה תכלית בריאת העולמות מאין ליש, כדי לאהפכא מבחינת יש לבחינת אין" (תורה אור,³⁸ ויצא, עמ' 44).

נביא בזה מקורות חסידיים נוספים לאישוש תפיסה זו:

³³ על הדומה והשווה בין התפיסה הפאנתאיסטית לבין התפיסה החסידית ראה י' יעקבסון, תורתה של החסידות, תל-אביב תשמ"ו-1985, עמ' 16-19.

³⁴ אשר לפרשנות הפסוק "מלא כל הארץ כבודו", נעיר, שהרמב"ם בספר מורה הנבוכים (חלק ראשון, פרק יט), מפרשו באופן אחר, שהארץ מעידה על כבוד ה', ולא כפי הפרשנות הפשטנית. וכך הם דבריו: "מלא, זה השם משתתף, יעשוהו בעלי הלשון בגשם שיבא בגשם וימלאהו, ותמלא כדה... ומזה הענין מלא כל הארץ כבודו (בפרק ס"ד ח"א) ענינו כל הארץ תעיד על שלימותו, כלומר תורה עליו, וכן אמרו וכבוד ה' מלא את המשכן [=כלומר המשכן שנבנה בידי ישראל לעבודת ה' מעיד על ה' ועל הכרת ה' על ידי האדם] וכל לשון מליאה שתמצא מיוחסת לשם היא מזה הענין, לא שיש לו גוף ימלא מקום. אלא אם תרצה שתשים כבוד ה'. האור הנברא אשר יקרא כבוד בכל מקום, והוא אשר מלא את המשכן, אין הזק בזה".

³⁵ ראה המקור לביטוי זה בתקוני זהר, תיקון נו (מהד' ר' מרגליות, ירושלים תש"ח, צא ע"ב).

³⁶ מהד' ר' שץ-אופנהיימר, ירושלים תש"ן.

³⁷ ר' אליאור, חירות על הלוחות, ישראל תש"ס-1999.

³⁸ מהד' אוצר חסידים, נ"י תשנ"ב.

(1) בכתר שם טוב³⁹ (ח"ב, אות רעג, עמ' לו) נאמר: "בכל תנועה נמצא הבורא יתברך שמו, שאי אפשר לעשות שום תנועה, ושום דיבור בלי כח הבורא יתברך שמו וזהו מכה"כ [=מלא כל הארץ כבודו]" (ישעיה ו, ג) (ראה שם, ח"א, אות נא, עמ' ח; והשווה שם, אות סו, עמ' ט, ואות פה, עמ' יב).

(2) ספר בונה ירושלים⁴⁰, עמ' ו, ח: "...והעניין הוא שהבורא ית' מהווה ומחיה את העולמות יש מאין... אבל העולמות לא היה להם מציאות כלל בלתי חיותו והוא מחיה ומהווה בכל רגע ורגע, כמאמר עושה בראשית, שעושה וחוזר ועושה מתחיל בראש... וזהו "אין עוד..." (דברים ד, לט) לא שרצה לומר שאין עוד אלקים בלעדו... אלא אפילו שום דבר אחר אין עוד בלתו, כי הכל חיותו ושפעו ית' ונמצא בכל..."

(3) ר' מנחם מנדל מויטבסק, פרי הארץ, עמ' מד: "שאין לך דבר שעומד בלתי היות השם יתברך המחיה אותו, שבכל דבר נמצא התפשטות הבורא יתברך וזהו צמצם את שכינתו ששוכן בתחתונים... והגשם [או הגשמיים המוחשית] מכל דבר הוא רק הכלי וההגבלה שמגביל את המראה והטעם והריח, והרוחניות הזה הוא היות הבורא ברוך הוא שנמשך ונגבל בגשמיים"⁴¹.

(4) ר' שניאור זלמן מליאדי, ספר התניא, אגרת הקדש⁴², פ' כה, בא"ד: וכונדע מ"ש הבעש"ט ז"ל על פסוק "לעולם ה' דברך נצב בשמים" (תהלים קיט, פט) שצירוף אותיות שנבראו בהן השמים שהוא אמר "יהי רקיע" הן נצבות ועומדות מלובשות בשמים לעולם, להיותם ולקיימם... והוא פלא גדול יותר מקריעת ים סוף... על אחת כמה וכמה שבהסתלקות ח"ו כח הבורא יש מאין, מן הנברא ישוב הנברא לאין ואפס ממש, אלא צריך להיות "כח הפועל בנפעל תמיד להחיותו ולקיימו" ובחי' זה הוא דבר ה' ורוח פיו שבעשרה מאמרות שבהן נברא העולם, ואפילו ארץ הלזו הגשמית ובחי' דומם שבה חיותן וקיומן הוא דבר ה' מ"י מאמרות המלובש בהן ומקיימן להיות דומם, ויש מאין, ולא יחזרו לאין ואפס ממש כשהיו, וז"ש האריז"ל שגם בדומם כאבנים ועפר יש בהם בחי' נפש וחיות רוחנית... "הלוא את השמים ואת הארץ אני מלא נאם ה'" (ירמיה כג, כד) שאין מקרא יוצא מידי פשוטו, וגם היא אמונה פשוטה בסתם כללות

³⁹ ליקוט דברי קדשו של ר' ישראל הבעל שם טוב, מהד' אוצר חסידים, ברוקלין נ"י תשמ"ז.

⁴⁰ "מאמרים קצרים להלהיב הלבבות בעבודת ה', עפ"י דרך החסידות ע"פ עומק יסוד הבעש"ט והה"מ נ"ע, נעתקו מספר כת"י המיוחס... מרנא ורבנא שניאור זלמן מליאדי בעל התניא", נסדר להוציא ע"י הרה"ח חיים אליעזר הכהן ביחאווסקי, ירושלים תרפ"ו.

⁴¹ עבודה זו נקראת בחסידות "ביטול היש" "הפשטת הגשמיים", "התבוננות" "ביטול היש" "עבודה בגשמיים" "מסירות נפש" "העלאת ניצוצות ו"דבקות" (ראה אליאור [לעיל הערה 37], עמ' 104).

⁴² וילנא תר"ס, ד"צ ברוקלין תשי"ד.

ישראל ומסורה בידם מאבותיהם הקדושים שהלכו בתמימות עם ה' בלי לחקור בשכל
אנושי, עניין האלוקות אשר הוא למעלה מהשכל עד אין קץ, לידע איך הוא מלא כל
הארץ...⁴³

רואים אפוא שלפי תפיסה זו אין אפשרות לדבר-מה להתקיים מבלעדי הניצוץ הא-לוהי החבוי
בו. הבריאה והמציאות אינם עניין טבעי וקבוע המתנהלים על פי חוקים שנקבעו משעת היצירה,
אלא קיומו של העולם לאורך זמן הוא מעשה פלא ונס, שכדי שיתקיים הוא צריך כל הזמן
להיווצר מחדש. כיוון שכך הנוכחות הא-לוהית צריכה להיות תמידית כי היא הנותנת את הכוח
לקיום, כפי שכתב בעל התניא: "צריך להיות כח הפועל בנפעל תמיד להחיותו" (תניא, אגרת
הקדש, פ' כה).⁴⁴ כלומר אין הבריאה פעולה חד פעמית שנעשתה בעבר אלא פעולה מתמדת
המתבטאת בדיבור הא-לוהי, שהוא המאמרות שבהם נברא העולם, כפי שכתוב: "לעולם דברך
ניצב בשמים" (תהלים קיט, פט). לפי תפיסה זו השגחת ה' איננה נתפסת כהתערבות הבורא
בעולם קיים ויציב, אלא קשורה בהכרח שכל דבר הקיים בעולמנו זקוק לנוכחות הא-לוקית,
ולכן אין פעולה או שינוי הנעשים מבלי ידיעתו.⁴⁵

לשלב נוסף ברעיון ההשגחה אנו מגיעים במשנתו של ר' צדוק הכהן (ספר הזכרונות). ר'
צדוק קושר את האמונה ואת הרעיון למצווה מתרי"ג מצוות; רעיון ההשגחה נקשר למצוות
"אמונת היחוד", הנמנית אצל הרמב"ם בספר המצוות ("והמצווה השניה היא הצווי שציונו
באמונת היחוד, והוא שנאמין כי פועל המציאות וסבתו הראשונה אחד, והוא אמרו יתעלה שמע
ישראל ה' א-להינו ה' אחד" – שם, עשה, ב). במשנה תורה מסביר הרמב"ם מצווה זו באופן
שהכוונה היא להאמין ש"אלוה זה אחד הוא ואינו שנים... ולא אחד כגוף שהוא נחלק למחלקות

⁴³ והשווה גם הנ"ל, לקוטי תורה, שיה"ש, מא, ע"א.

⁴⁴ וראה הניתוח של רעיון זה אצל ע' אבן-ישראל (שטינזלץ), ביאור תניא – שער היחוד והאמונה, ירושלים תשנ"ג,
עמ' 39-40.

⁴⁵ נעיר, שגם רבי משה קורדובירו (שאת שיטתו הבאנו לעיל) דוגל בתפיסת האימננטיות האלוקית בבריאה, שכן
הוא כתב: "הכלל... הז' שחייב צמצום שכינתו, שאם נאמין שהאציל אצילותו ואינו מתלבש בהם נמצאים הם חוץ
ממנו והוא חוץ מהם והם שנים חס ושלוש, לכך אנו מוכרחים לומר שאינם חוץ מהאלוה, ולא בספירות לבד אלא
כל הנמצאים קטנים וגדולים ראוי שנאמר בהם שכולם אינם קיימים אלא מכח האלוהות השופע אליהם ומתלבש
בהם, ואם יסתלק השגחתו מהם כרגע יתבטל מציאותם וזה סוד "ואתה מחיה את כלם" (נחמיה ט, ו) ולפיכך
אלוהותו שופע ויורד ונמצא בכל נמצא... וזהו סוד "מלא כל הארץ כבודו" (ישעיה ו, ג)... ואור השגחתו שופע
ומתלבש בכל הנמצאים, וכמה יכנע האדם ויטהר מחשבותיו בחושבו בזה" (אור יקר [ירושלים תשמ"ז], כרך טו,
עמ' רג, הפירוש לזהר, רעיא מהימנא, ח"ב, מב, ע"ב [פרשת בא]). עם זאת הוא סבר, כפי שהראינו, שההשגחה
פרטית היא רק ביחס לאדם ולא לשאר המינים.

ולקצוות, אלא יחוד שאין יחוד אחר כמותו בעולם... לפיכך אי אפשר שיהיה אלא אחד, וידיעת דבר זה מצות עשה שנאמר ה' אלהינו ה' אחד" (הלכות יסודי התורה, א, ז). אך לדעת ר' צדוק, אין הכוונה במצווה זו הרחקת הגשמות מאלוקים והפנמת האמונה בכך שה' הוא אחד ושאינו לו גוף, כפי שסבר הרמב"ם, כיוון שעניין זה נלמד כבר מהפסוק "ונשמרתם מאוד לנפשותיכם כי לא ראיתם כל תמונה" (דברים ד, טו), אלא כוונת מצווה זו היא ללמד שאין דבר שאין בו נוכחות של ה' וממילא אין דבר שאין עליו השגחת ה' :

אבל עניין מצוות היחוד כפי שלמדתי מדברי רז"ל, הוא עניין אחר ממה שחשבוהו הם ורמב"ם עצמו בספר המצוות מביא דרז"ל קראו ליחוד קבלת עול מלכות שמים "כי הם יאמרו (ברכות יג, א) כדי לקבל עליו עול מלכות שמים. רוצים לומר להודות ביחוד ולהאמינו".... כי זה היפך היחוד כשיחשוב שיש נברא נפרד ממנו ית', ומונהג בלא השגחתו, ואף על פי שמודים שהכל נברא ממנו, ושהוא משגיח הכלל, מכל מקום, אין זה שלימות היחוד שיהיה אחר הבריאה דבר חוצץ בפני יחודו על ידי הנבראים, ועיקר היחוד הוא לדעת, "שמלא כל הארץ כבודו" מלת "כל" כולל הכל, לא יעדר שום נברא פרטי היותר שפל, הכל מלא כבודו... ונבדל זה ממצות אמונת האלוקות שהוא גם כן על השגחתו ית' כמ"ש בסי' א, כי אמונת ההשגחה עדיין אין זה יחוד גמור שאפשר שיהיה אדם מושגח והוא נפרד ממנו, אבל היחוד רצה לומר שאין כאן פירוד דלמעלה ולמטה ולד' רוחות מלכותו יתברך, דרך יחוד לא כמלך בשר ודם... מה שאין כן קבלת עול מלכות שמים צריך שיהיה במלת "אחד" דהיינו שמלכותו ית' הוא דרך "יחוד" שאין שום דבר חוץ ממנו (ספר הזכרונות, ⁴⁶ג).

רעיון זה הוא מביע גם בספרו "פרי צדיק" לספר דברים, ושם הוא קושר תפיסה זו לביטוי "אלהי הארץ" בפסוק "ואשביעך באלוקי השמים ואלוקי הארץ" (בראשית כד, ג). לפי ר' פנחס (מדרש בראשית רבה) הביטוי זה "אלהי הארץ" הוראתו שאברהם פרסם את האלוקות בארץ בקרב בני האדם: "אמר ר' פינחס עד שלא הודעתיו לבריותיו אלהי השמים, וכיון שהודעתיו לבריותיו ואלהי הארץ" (שם נט, ג). והנה הבליט רבי צדוק בביטוי זה את הרעיון שהשגחת ה' חלה אף ברמות הירודות ביותר המסומלות במילה "ארץ" - "ארץ" מלשון "ארציות":

⁴⁶דפוס ראשון בלובלין (אין ציון שנה), ד"צ בני ברק תשכ"ז.

...אמנם העניין שעיקר התחלת הקדושה שלנו התחיל מאברהם אע"ה, והוא קרא את שמו ית' "אלהי הארץ" ופירושו "שגם בכל מיני ארצות עד הדיוטא התחתונה, נמצא השגחת השי"ת, ואין שום מקום פנוי מהשגחתו ית'...⁴⁷ (שם, כי תבא, ז).

גוון אחר במחשבת החסידות מוצאים אצל ר' חיים האלברשטאם בספרו "דברי חיים".⁴⁸ בהסבירו את בת הקול ששמע רשב"י (כנ"ל, על פי ירושלמי, שביעית פ"ט ה"א) הוא טוען שההשגחה הפרטית הקיימת ביקום נובעת ממרכזיותו של האדם בבריאה,⁴⁹ מההכרה שכל מה שנברא הוא עבור האדם, ושהשגחת ה' על שאר היקום היא פועל יוצא מההשגחה על האדם. אם כך, לפי תפיסה זו ההשגחה על היקום אינה מתחייבת מהרעיון של הנוכחות הא-לוקית האימננטית ("לית אתר פנוי מניה"), אלא קשורה בהשגחה על האדם. כתגובה לטענת הרמב"ם הוא אומר שאין צורך באסמכתאות מיוחדות כדי להסיק שקיימת השגחה גם על החי, הצומח והדומם, שכן זה נכלל ברעיון ההשגחה על האדם:

אבל באמת לפי דעת חז"ל (ירושלמי, שביעית פ"ט ה"א) אפילו צפור לא ניצוד בלתי השגחה מלמעלה וכפי שידוע (זוהר תזריע מח) שכל מעשה בראשית המה בשביל האדם, ואין האדם צריך לכל הברואים, וגם שאין ידוע לנו האיך ומה, אבל האמת כי אין מותרות בבריאה, ומה שנראה מותר, גם הוא לאיזה תכלית לצורך האדם כמבואר במדרשים (ירושלמי, ברכות פ"ט, ה"ב; ילקו"ש בראשית כה)... אבל הכל לצורך האדם, והאדם מושגח על כל אבריו וצרכיו בפרטות, וממילא נשגח הכל על ידו, ולא

⁴⁷ ולדעתו, מצוות ביכורים "ולקחת מראשית פרי האדמה, אשר תביא מארצך" באה לבטא עיקר זה שהשגחת ה' חלה על כל היקום, "שבזמן שישראל היו יושבים על אדמתם היה זה עיקר הרווחת העושר... ואז בתכלית השיקוע בארציות, היה המצווה להניח את הכל ולבטל את עצמו... ולילך עם ראשית פירותיו לירושלים ושם אומר הוידויו... היינו שבמעשה הזה של המצווה באתי אל התכלית המכוון של ירושת הארץ, היינו לראות בחוש את השגחת השי"ת אפילו בארציות שהוא בתחתית המדרגה, ... ובזה מרומז תכלית היחוד של בחינת 'אחד' היינו שהשגחת השי"ת הוא בשמים וארץ, פני מרום המעלות עד תחתית המדרגות, שעל זה מרומז תיבת 'אחד' (שם).

⁴⁸ מהד' ברוקלין נ"י תשי"ט.

⁴⁹ רעיון עליונות האדם ביחס למלאכים מובע בבראשית רבה, בדברי ר' מאיר ר' יהודה ור' שמעון: "ר' מאיר ור' יהודה ור' שמעון, ר' מאיר אומר מי גדול השומר או הנשמר מן מה דכתיב כי מלאכיו יצוה לך לשמרך' (תהלים צא, יא), הוי הנשמר גדול מן השומר, ר' יהודה אומר מי גדול הנושא או הנישא, מן מה דכתיב 'על כפים ישאונך' (שם שם, יב) הוי הנישא גדול מן הנושא, רבי שמעון אומר מן מה דכתיב 'ויאמר שלחני' (בראשית לב, כז) הוי המשלח גדול מן המשלח (פרשה עח, א). אך ראה ראב"ע, בראשית א, א, החולק על תפיסה זו: "ואל תשים לבך לדברי הגאון שאמר שאדם נכבד מהמלאכים", וכן עולה מדברי רמב"ם, משנה תורה, הלכות יסודי התורה: "...ויירא ויפחד משפלותו ודלותו וקלותו כשיעריך עצמו לאחד מהגופות הקדושים הגדולים, וכ"ש לאחת מהצורות הטהורות הנפרדות מן הגולמים שלא נתחברו בגולם כלל, וימצא עצמו שהוא ככלי מלא בושח וכלימה ריק וחסר" (שם, ד, יב).

קשה קושיית הרמב"ם שם [=שלא מצינו פסוק מפורש על עניין ההשגחה אלא בבני אדם ולא בשאר הנבראים] (שם, פרשת מקץ).⁵⁰

נעיר, שבאופן עקרוני יכולה הייתה גישה זו להתאים גם לתפיסת ההשגחה של הרמב"ם, שהרי גם לתפיסתו שההשגחה חלה רק על המין האנושי, ודאי שהיא כוללת גם את ההשגחה על החי, הצומח והדומם כפועל יוצא ממנה, אלא שההבדל ביניהם הוא בכך שהרמב"ם מתנגד לתפיסה הרואה באדם את התכלית של העולם ואת הרעיון שהבריאה היא עבורו (תפיסה שהבליט בעל "דברי חיים"), ולכן אין מקום להפליג ולטעון שההשגחה הפרטית מתפשטת על כל היקום כולו רק משום שהאדם הוא מושגח:

וידמה כל סכל כי המציאות כולו היה בעבורו, וכאלו אין שם מציאות זולתו לבד, וכשיבואהו הענין בחלוף מה שירצה, יגזור מהמציאות כולו רע, ואלו בחן האדם המציאות וציירו וידע מיעוט חלקו ממנו, התבאר לו האמת, ונגלה כי זה השגוען הארוך אשר ישתגעו בו בני אדם ברוב רעות העולם... ובגלל הדבר הזה הדעת האמתית אצלי לפי האמונות התוריות והנאות לדעות העיוניות, הוא שלא נאמין בנמצאות כולם שהם מפני מציאות האדם, אבל יהיו ג"כ שאר הנמצאות כולם מכוונות לעצמן לא מפני דבר אחר.⁵¹ (שם, ח"ג, יב - יג).

עוד נעיר, שלמרות ההבדל העקרוני בין תפיסת הרמב"ם לבין התפיסה החסידית, ניתן לראות שיש בין ההוגים מהזרם החסידי שניסו לקרב בין תפיסתם לתפיסת הרמב"ם באמצעות הבחנה בין סוגים שונים של השגחה. ר' דוב בער מבחין (בספרו "דרך החיים"⁵²) בין המושג "השגחה", שהיא ידיעת ה' את כל הנמצאים, לבין "השגחה פרטית", שבאמצעותה הקב"ה דן את המושגח, פעמים לטובת המושגח ופעמים לרעתו. השגחה מהסוג השני חלה רק על המין האנושי, ולהשגחה זו כיוון לדעתו הרמב"ם את שיטתו; אשר להשגחה מהסוג הראשון, שהיא הידיעה האלוהית, לשיטתו גם הרמב"ם האמין שהיא מתפשטת על כל הבריאה - על החי, הצומח והדומם:

⁵⁰ תימוכין לדעה על מרכזיות האדם בבריאה מוצאים במדרש קהלת רבה: "בשעה שברא הקב"ה את אדם הראשון נטלו והחזירו על כל אילני גן עדן ואמר לו ראה מעשי כמה נאים ומשובחין הן וכל מה שבראתי בשבילך בראתי, תן דעתך שלא תקלקל ותחריב את עולמי, שאם קלקלת אין מי שיתקן אחריך" (שם, ז, א).

⁵¹ ראה הקדמה למשנה, ששם הרמב"ם מציג את התפיסה הרואה באדם את תכלית הבריאה: "ונתברר מאלו ההקדמות כי תכלית העולם וכל אשר בו הוא איש החכם וטוב" (שם, מהד' מוסד הרב קוק, ירושלים תשכ"א, עמ' עז).

⁵² ברוקלין תשט"ו.

ואפשר להליץ בזה על הקוראים תגר על הרמב"ם, בעניין ההשגחה האלוקית שהסכים לומר שלחלק יצא, שהוא רק על מין האדם ולא על דצ"ח... אלא העניין הוא כמו שאמרו בזהר "דאית השגחה לטב..." וכמו שאמרו "ארדה נא ואראה..." ולצדיקים משגיח בחסד וטוב, ולרשעים במדת הדין... וגם "משלם לשונאיו להאבידם" ולא עוד בדרך שאדם רוצה לילך מוליכין אותו, וכמו "אצא ואהיה רוח שקר" שבאחאב להטעותו, וכמ"ש "אם ללצים יליץ" הבא לטמא..., ואם כן השגחה זו לפקח ולעיין על כל דרכי בני אדם, היא לדונם כפי מעשיהם דווקא, על כן הסכמתו שעיקר ההשגחה על מין האדם, גם באומות בעולם, כמו שאמרו "השופט כל הארץ" וראיה מנוה... וכן "כי לא שלם עון האמורי" וכה"ג, אומנם באמת השגחת אלוקים על כל הברואים, וגם על הצומח ודומם, שהרי נותן לחם לכל בשר בחסדו, זן ומפרנס מקרני... למצוא להם טרף מזונם, וגם על ההרים, וכל צומח ודומם, כמו חלקה אחת תמטר... (שם, שער התשובה, עמ' יג).

הבנה דומה בשיטת הרמב"ם, עם הדגשים שונים במקצת, נוקט ר' יצחק יהודה יחיאל ספרין, האדמו"ר מקומרנא,⁵³ בספרו "היכל ברכה".⁵⁴ גם לדעתו יש שני סוגים של השגחה: השגחה שהיא הנוכחות האלוקית בתוך הטבע, המאפשרת את עצם הקיום, והשגחה המכונה בפיו "פעולת ההשגחה", כלומר הפעולה על האובייקט המושגח:

דבר זה ידוע לכל מאמין, שבפחות מהרף עין, מלך עליון משגיח וסוקר כולם בסקירה אחת, כל דבר קטן וגדול, מנאצל הראשון עד ביצי כנים, והכל תלוי בשפעות חיותו ואם יסתלק פעולת השגחתו רגע אחד מכל הנבראים, בטליו מבוטליו כלא היה, אלא צריך שתדע שסוד השגחה, כשמשגיח נמשך מזה השגחתו, חיות ושפע וקיום של אותו דבר הנישג, והוא אור המתוק הנזכר בדברי הרב בעל חסד לאברהם, והוא נקרא אצלנו פעולת השגחה... אבל כלי המקבל השגחה נשתנה כל אחד לפי ערכו, וזה נקרא פעולות השגחה (בראשית, נהר ד).

לדעתו, שני סוגים אלו של השגחה נובעים מרמות שונות שבאלוהות: ההשגחה הפועלת את קיומו של הטבע נובעת מה"אין סוף",⁵⁵ ואילו "פעולת ההשגחה" נובעת מ"השכינה"⁵⁶:

⁵³ תקס"ו (1806) - תרל"ד (1874), קומרנא, באוקראינה.

⁵⁴ לעמבערג תרכ"ט.

⁵⁵ כלומר, אלוקות המצויה מעבר להשגת אנוש. ראה ר' שניאור זלמן מליאדי, בספרו תורה אור, פרשת ויצא, עמ' כב, ד"ה והיה: "והמשכות מאור א"ס עצמו שכשמו כן הוא אין לו סוף כו', אינו בגדר עלמין כלל וכולא קמיה כלא

ועתה יצאתי להשכילך בינה, כי השגחה עליונה נמשך מאין סוף ב"ה, ופעולות השגחה הוא השכינה הקדושה, הלוקחת כל השפע ומחלקת לכל צבא השמים... ומחלקת השפע לטהורים לכל אחד לפי כחו והשגתו (שם, שם).

לדעתו, "פעולת ההשגחה" אינה סטטית ואינה קבועה, אלא משתנה בהשפעת הנסיבות ההיסטוריות והרמה הרוחנית של התקופה וגם בהשפעת רמתם השונה של בני אדם שונים: כמו שבכללות נשתנה פעולות השגחה, כי בימי האבות היה פעולת השגחה בתכלית, והיה כלים ראויים מאוד לקבל אור השגחה ומתיקות... ובימי המקדש עיקר אור המתוק הזה נשפע לבית המקדש, ומשם נתפשט לכל באי עולם הראויים לקבל... ובכל דור ודור נשתנה כי כפי זכות הדור כך נשתנה פעולות השגחה... וכמו שהוא בכללות כך הוא בפרטיות, כי יש בכל דור ודור... צדיקים... אשר אור השגחה נמשך עליהם בכל רגע, ובכל נשימה ונשימה... ונעשין מרכבה לשכינה... (שם, שם).

ברעיונות אלו הוא מסתמך באופן חלקי על הרמב"ם שקשר, כאמור, בין איכות ההשגחה ובין איכות האדם. נוסף על כך, ההבחנה שעשה בין "השגחה" ובין "פעולת ההשגחה" גם היא נסמכת על רעיון דומה שהביע הרמב"ם: "שכן, ידוע כי ענין זאת המלה היא התמדת העומד במקום אחד... וענין השכינה במקום הוא התמדת העומד במקום אחד... ולפי זאת ההשאלה הושאל לבורא יתעלה, כלומר להתמדת שכינתו או השגחתו באיזה מקום שהתמידה בו השכינה, או לכל דבר שהתמידה בו השגחה... וכל מה שבא מזאת הפעולה מיוחס לבורא יתברך, הוא בענין התמדת שכינתו, כלומר אורו הנברא במקום, או התמדת ההשגחה בדבר אחד, כל מקום כפי ענינו" (מורה נבוכים, ח"א, כה).

וכך כתב האדמו"ר מקומרנא:

ופעולת השגחה נשתנה, כי בימי המקדש היה השכינה במעלה עליונה, והיה היחוד פנים בפנים, והיה נמשך רב שפע, ורב טוב אור מתוק... היה כמה וכמה שינויים בפעולות השגחה, והכל תלוי על ידי מעשה ישראל עם הקודש, עד שבגלות... הוא יובש הגדול

ממש חשיב ולית מחשב' תפיסא ביה ואין ערוך אליו כו' ". וראה ר' ברוך מקאסוב, עמוד העבודה, ריא ע"ד: "זה שאנו קורין אותו א"ס אין זה שמו העצמי, אלא הוא מילה מורה על העלמתו בתכלית ההעלם, ואין אצלנו בלה"ק מלה שמורה על העלמתו כמו אלו השני מלות, 'אין סוף' ולא יצדק לומר א"ס ברוך הוא או ית"ש, כי הוא אינו מבורך מפניו". עוד ראה מ' חלמיש, משנתו העיונית של ר' שניאור זלמן מליאדי, עבודת דוקטור באוניברסיטה העברית, ירושלים תשל"ו, ח"ב, עמ' 35-42; 44-47.

⁵⁶ ראה ר' שניאור זלמן מליאדי, לקטי תורה, שה"ש, ח"ב: "והנה כשיורדת המלכות בבריאה נקראת בלשון הגמרא והתרגום אונקלוס בשם שכינה, ששוכן בהיכל קדשי קדשים שהיה שורה שם בחי' אלוקות". וראה עוד הני"ל, תניא, נג; וכן שם, מא ונב. וראה חלמיש (לעיל ההערה הקודמת), עמ' 86-94.

ומעשה מצוות חשיכים, והשפע נתמעט... ובעת שישראל חוטאין אזי מקלקלין כל השפע, כלי השגחה, אף על פי כן עוד וכל מי שיש בו עדיין רשימא מן הטוב, היא מייסרת אותו כדי להחזירו למוטב... וכמו שהוא בכללות, כן הוא בפרטות, כי האדם הצדיק... פעולות השגחה אזי בכל עת ורגע, אשר אור אין סוף משגיח עליו, פועלת בו איזה פעולה, אם לטוב, ממשיך על עצמו... אור מתוק... אם לרע חלילה, כי "רק אתכם ידעתי מכל משפחות האדמה על כן אפקד עליכם את כל עונתיכם" (עמוס ג, ב)... אבל הרשעים שכבר נסתלק מהם כל ניצוץ הקדוש... אזי גם כן נסתלק מהם פעולת אור... השגחה ואין פועל בהם כלל, אזי השכינה עושה להם טוב, רשע וטוב לו, ואין מדקדק עמהם, כי לא יחזירו למוטב... לכן משלם לשונאיו אל פניו להאבידו... "דרך רשעים צלחה..." אבל אחר כך תמות בצער... כי הקב"ה מאריך רוחו וגבה דיליה... (שם, שם).

לעומת זאת ההשגחה הפרטית הנובעת מהאין סוף, שעניינה ידיעת הקב"ה את כל הנעשה בעולם ושאין פרט הנעלם ממנו, השגחה זו קבועה וקיימת בכל מצב ואינה מותנית לא ברמת התקופה ולא ברמה הרוחנית של בני האדם:

אבל מפני זה לא תאמר חלילה, שהקב"ה אינו משגיח, אבל הוא יודע וסופר ומונה שוקל כל תנועה ותנועה, ומחשבה מגדולם ועד קטנם, טהורים וטמאים, צופה ומביט עד סוף כל הדורות, ועתיד לשלם לרשע כמפעלו, אבל פעולת השגחה נסתלק מהם, לדקדק עמהם בעולם הזה בכל תנועה... אבל השגחה עליונה ידיעה עליונה, הוא צופה ומביט, ובודק וחוקר, ויודע מספר כולם, מקטן ועד גדול, מבריאה הקטנה עד הגדול, וגוזר קצבה ושפע לטהורים וטמאים, ויודע כל המחשבות, מה שהיה והווה ועתיד להיות, בפחות פחות מהרף עין... ומעתה תבין היטב דברי הרב המורה... (שם, שם).

רואים אפוא שאישים חסידיים אלו השתדלו במודע לקרב בין שיטותיהם לתפיסתו של הרמב"ם, ור' יצחק יהודה יחיאל ספרין, האדמו"ר מקומרנא, אף מאמץ את תפיסת הרמב"ם בנוגע לדינאמיות של ההשגחה, אם כי מסייג אותה רק "לפעולת ההשגחה" הנובעת מהשכינה, כפי שהראינו.

סיכום

במאמר זה הצגנו את התפיסה החסידית באשר לרעיון ההשגחה הפרטית. כפי שהראינו, בניגוד לתפיסת הרמב"ם שההשגחה הפרטית מתייחסת למין האנושי לבדו ולא לשאר היקום, נוקטת

החסידות שההשגחה הפרטית מקיפה את כל היקום, גם את החי, הצומח והדומם. לדעתנו של רבי צדוק הכהן מלובלין, תפיסה זו נכללת במצוות "אמונת הייחוד".

עוד הראינו שלמרות שבספרות החסידית הובאו ראיות מהתלמודים ומהמדרש כדי להוכיח את רעיון ההשגחה על כל היקום, אין בראיות אלו ראיה ניצחת. לדעתנו, התפיסה החסידית נובעת מרעיון הנוכחות האלוקית האימננטית בבריאה שאימצו גדולי החסידות. כמו כן מצאנו קשר בין תפיסת ההשגחה לאמונה בדבר מרכזיותו של האדם בבריאה, שמכוחו מתפשטת ההשגחה על היקום כולו.

בסיום העיון הראינו את ניסיונותיהם אחדים מחכמי החסידות להשוות בין השקפת הרמב"ם להשקפתם ולהראות את המאחד ביניהם.

